SHOIRA SHAMSNING “SAMANDAR” DEVONIDA QO‘LLANILGAN SINONIMLAR TAHLILI

Madaminova Mahfuza Muzaffar qizi
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
O‘zbek tili va tillarni o‘qitish ta’lim yo‘nalishi talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.15771296

Annotatsiya: Ushbu maqolada ijodkor Shoira Shamsning “Samandar” devonida qo‘llanilgan sinonimlar va ularning tuzilish jihatdan turlari haqida so‘z boradi. Maqolada devondagi sinonimlarning boshqa asarlarda qo‘llanilgan o‘rinlari taqqoslanib, farqli tomonlari to‘g‘risida bayon etiladi.

Kalit so`zlar: sinonimlar, denetativ ma’no, leksik sinonimlar, leksikologiya, iboraviy birlik, ko‘p ma’noli so‘zlar.

Sinonimlar (qadimgi yunoncha: σύν va ὄνυμα — bir nomli) — bir umumiy ma’noga ega bo‘lgan (denotativ ma’nosi bir xil), qo‘shimcha (konnotativ) ma’nosi (ekspressiv,) uslubiy va boshqa munosabat kabilarni ifodalovchi xususiyatlari) bilan o‘zaro farqlanadigan til birliklari — so‘z, ibora, sintaktik birlik va boshqa, boshqatdan, qayta, qaytadan, yangidan, yana, takror kabi so‘zlari sinonim so‘zlar hisoblanadi.

Til birliklari bir xil ma’noga ega bo‘lish hodisasi sinonimiya deyiladi. Bu hodisa qanday til birliklariga xosligiga qarab, lugaviy (leksik) sinonimiya, frazeologik sinonimiya, sintaktik sinonimiya kabilarga bo‘linadi. O‘zaro sinonim bo‘lgan so‘zlar guruhi sinonimik qator deyiladi. Sinonimik qator 2 va undan ortiq so‘zlardan tashkil topadi. Mas, buloq — chashma sinonimik qator 2 so‘zdan, yuz, aft, bashara, bet sinonimik qator esa ko‘p so‘zlardan tuzilgan. Ko‘p ma’noli so‘zlar muayyan ma’nosi yoki ma’nolari bilan bir yoki birdan ortiq sinonimik qatorga kirishi mumkin. Bitirmoq so‘zi bir ma’nosi bilan tugatmoq, tugallamoq, tamomlamoq so‘zlari qatoriga, boshqa ma’nosi bilan esa ado qilmoq, yo‘qotmoq, yo‘q qilmoq so'zlari qatoriga kiradi.

Sinonimik qatordagi birinchi so‘z bosh so‘z (asosiy so‘z) hisoblanadi. Bosh so‘z, odatda, hozirgi adabiy tilga mansubligi, emotsional bo‘yoq, uslubga ko‘ra betarafligi va shu kabi xususiyatlari bilan shu qatordagi boshqa so‘zlardan farqlanadi, hamda, xuddi shu xususiyatlariga ko‘ra tilda boshqalariga nisbatan keng qo‘llanadi. Chiroyli, go‘zal, husnli, husndor, xushro‘y, ko‘hli, zebo, suluv, sohibjamol sinonimik qatorda chiroyli so‘zi shunday belgilarga ega va bosh so‘z hisoblanadi. Qolgan so‘zlar esa har biri o‘ziga xos belgi-xususiyati bilan boshqalaridan farqlanadi: go‘zal so‘zi belgini kuchli (yuqori) daraja bilan ifodalaydi; barno, zebo so‘zlari ko‘proq kitobiy uslubga ega, suluv so‘zi esa nisbatan kam qo‘llanadi va hokazo. Nutqda sinonimlarning har biridan ularga

xos belgi, xususiyatlarni hisobga olgan holda foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Metodologiya. Tilshunoslikda sinonimiya hodisasi chuqur tarixiy ildizlarga ega, juda keng tahlil qilingan hodisa bo'lib, sinonimlar nafaqat tilshunoslikning, balki adabiyotshunoslik, madaniyatshunoslik, psixologiya kabi qator fanlarning ham o'rganish obyektidir. Xususan, ushbu hodisa bo'yicha jahon tilshunosligida ko'plab filologlar, tilshunoslar, olimlar tomonidan bir qancha tadqiqotlar olib borilgan. Shu qatorda, sinonimiya hodisasi o'zbek tilshunosligida ham M.Hakimova, M.Vafoyeva, Y.Tojiyev, A.Hojiyev, H.Shamsiddinov kabi bir qator tilshunos olimlar tomonidan izlanishlar olib borilgan, atroflicha o'rganilgan va turli xil nazariyalar mavjud. Ayrim tadqiqotchilar sinonimlar muammosi benihoya ahamiyatli leksikologik masalalardan biri ekanligini ta'kidlar ekan, shunday yozadilar: Yevropada "Hali XVIII asrning oxirlaridayoq muayyan bir tushuncha ifodasi uchun tilda bir necha so'zni ishlatish imkoniyati haqidagi fikrlar murosa qilingan edi".

O'zbek tilshunosligida sinonimlarga berilgan ta'riflar vaqt o'tishi bilan rivojlanib, ilmiy tahlillarda turli yondashuvlar paydo bo'lgan. Dastlab, sinonimlar leksemalarning ma'no jihatidan bir xilligi asosida aniqlangan bo'lsa, keyinchalik bu ta'rifda ma'nolarining umumiyligi va o'xshashliklariga e'tibor qaratila boshlandi. O'tgan asrning 70-yillarigacha sinonimlik asosan ma'no bir xilligiga asoslangan bo'lsa, 80-yillarga kelib so'zning semantik tuzilmasi haqidagi ilmiy fikrlar rivojlanib, SH. Rahmatullayev, H.Ne'matov, E.Begmatov, R.Rasulov kabi tilshunos olimlar tomonidan sinonimlar semantik tahlil asosida o'rganila boshladi.

Sinonimlik hodisasi dastlab faqat leksik sathda o'rganilgan bo'lsa-da, keyinchalik bu fenomena morfologik va sintaktik jihatdan ham mavjudligini ko'rsatgan ilmiy izlanishlar paydo bo'ldi. Shunday qilib, sinonimlar tilning barcha sathlarida o'z ifodasini topadi. Sinonimlarning umumiy ta'rifi quyidagicha berilishi mumkin: "Sinonimlar bir xil yoki yaqin ma'noga ega bo'lgan, ammo emotsional-ekspressiv yoki funksional jihatdan o'zaro farqlanuvchi til birliklaridir."

Sinonimlik variantlilikdan farq qiladi, chunki u fonetik sathda mutlaqo uchramaydi, ya'ni so'zning talaffuzi yoki tovush tuzilishi orqali sinonimlar o'rtasida farq bo'lmaydi. Leksik sinonimlar o'zaro ma'no jihatidan o'xshash bo'lishiga qaramay, ular semantik jihatdan turli darajalarda, ba'zan esa uslubiy xususiyatlarda farq qiladi. Misol uchun, ba'zi sinonimlar bir xil ma'no bo'yog'iga ega bo'lishi mumkin, ammo ular turli uslubiy ranglarga ega bo'lishi mumkin,

ya'ni bitta so'z rasmiy, boshqasi esa noformal kontekstda ishlatilishi mumkin. Shuningdek, leksik sinonimlar ma'no yo'nalishida bir xil bo'lsa-da, ularning emotsional-ekspressiv rang-barangligi ham sezilarli ahamiyatga ega. Ba'zi sinonimlar salbiy yoki ijobiy bo'yoqqa ega bo'lishi mumkin, bu esa ularning kontekstdagi ahamiyatini va ta'sirini o'zgartiradi. Masalan, biror hodisani "yoqimsiz" deb tasvirlash mumkin, yoki "noqulay" deb aytish mumkin, lekin bu so'zlarning ikkalasi ham salbiy emotsional rangga ega bo'lishiga qaramay, ular turli xil nuanslarga ega.

Sinonimlik variantlilikdan farq qiladi, chunki u fonetik sathda mutlaqo uchramaydi, ya'ni so'zning talaffuzi yoki tovush tuzilishi orqali sinonimlar o'rtasida farq bo'lmaydi. Leksik sinonimlar o'zaro ma'no jihatidan o'xshash bo'lishiga qaramay, ular semantik jihatdan turli darajalarda, ba'zan esa uslubiy xususiyatlarda farq qiladi. Misol uchun, ba'zi sinonimlar bir xil ma'no bo'yog'iga ega bo'lishi mumkin, ammo ular turli uslubiy ranglarga ega bo'lishi mumkin, ya'ni bitta so'z rasmiy, boshqasi esa noformal kontekstda ishlatilishi mumkin. Shuningdek, leksik sinonimlar ma'no yo'nalishida bir xil bo'lsa-da, ularning emotsional-ekspressiv rang-barangligi ham sezilarli ahamiyatga ega.

1990-yillardan boshlab va undan keyingi davrda sinonimiyaning barcha ma'no nozikliklari va jihatlari chuqurroq tahlil qilina boshladi. O'zbek tilining yetakchi leksikologlaridan biri bo'lgan B. Yo'ldoshev, ayniqsa, iboraviy birliklar o'rtasidagi sinonimiya hodisasini o'rganib, bu birliklar orasidagi sinonimlikning faqat ma'no jihatidan emas, balki uslubiy rang-barangligi, qo'llanilish doirasi va kontekstual farqlanishlari bilan ham ajralib turishini ta'kidlaydi. Bunday tahlil, sinonimlar orasidagi nozik semantik farqlarni aniqlashda yangi yondashuvni taqdim etdi. Shuningdek, boshqa bir taniqli tilshunos — H. Shamsiddinov, sinonimlar orasida faqat umumiy ma'no bo'lishi yetarli emas, balki ular o'zaro farqlanish belgilari bilan ajralib turishini ta'kidlaydi. Ularning fikricha, sinonimlik faqat leksik ma'nolarning bir xil bo'lishi bilan cheklanmaydi, balki so'zlarning kontekstdagi ishlatilishiga, ularning pragmatik va uslubiy xususiyatlariga ham bog'liqdir. Shuning uchun, leksik ma'no va so'zning kontekstda namoyon bo'ladigan ma'nolari asosida sinonimlik hosil bo'lishi mumkin emasligini bildiradi. Bu nuqtai nazar sinonimiyaning yanada kompleks va ko'p qatlamli hodisa ekanligini ko'rsatadi. Sinonim leksemalar tilning turli uslublariga xosligi, qo'llanilish doirasi, va leksemaning davrga munosabati (yangilik, eskilik, zamonaviylik)ga qarab o'zaro farqlanadi. Masalan, suv va ichimlik so'zlari turli kontekstlarda ishlatilishi mumkin, ammo suv so'zi ko'proq maishiy, kundalik so'zlashuvda qo'llanilsa, ichimlik so'zi rasmiy yoki ilmiy

matnlarda ishlatiladi. Yana bir misol sifatida, kitob va asari sinonimlari keltirilsa, kitob so'zi kundalik tilda, asari esa adabiy va badiiy uslubga xosdir.Shuningdek, yordam va qo'llab-quvvatlash so'zlari o'rtasida ham farqlar bor. Yordam ko'pincha oddiy kundalik so'zlashuvda ishlatilsa, qo'llab-quvvatlash so'zi ko'proq rasmiy yoki huquqiy kontekstlarda qo'llaniladi. Farqlilik bu yerda nafaqat so'zning semantik o'xshashligini, balki uning qanday va qaysi kontekstda ishlatilishini ham anglatadi.

Natija. Bu kabi tadqiqotlardan kelib chiqqan holda, devondagi misollarni shu kabi tahlil qilsak:

Falakka yo‘l topibdi, ammo topmay,
Kishi qalbiga yo‘l har jon tamosho (“Samandar” devoni 8-bet).
Aylasam izhor ko‘nglum, qadring o‘ldi **osmon**,
Telba ko‘nglum ochdi-yu sir, xordur tufrog‘cha (Devon 17-bet).
Ko‘k oynasi uzra o‘z husnunga rom o‘ldung,
Ko‘nglung yo‘q esa manda, qoshing ne hilol etding? (Devon 34-bet)
Samo to‘kdi-yu ashkini parishon,
Yuvib bog‘lar yuzini ayladi pok (Devon 64-bet).

Keltirilgan baytlar tarkibida **osmon, falak, ko‘k** va **samo** so‘zlari o‘zaro sinonim bo‘lib, shoira sinonimik qatorlardan keng foydalangan. Bu esa uning iste’dodidan dalolat beradi.

Ko‘ngullarga solib chin Ishqni kelgan,
Yaratganga muhabbatlig‘ Muhammadga.
Dilin toza, tilin toza tuta bilgan,
Adab ichra fazilatlig‘ Muhammadga (Devon 8-bet).
Umiddin qasr bunyod etdi **qalbim**,
Baloyi hajr ila buzmasmikan-o (Devon 9-bet).

Bu misralarda **ko‘ngil, dil, qalb** so‘zlari sinonimik qatorni tashkil qiladi. Har bir so‘z o‘z o‘rnida qo‘llanilib, qofiya va vazn talablariga moslikni hamda ohangdorlikni ta’minlab bergan.

Ishqing ozorida bitdim nomalar hasrat ila,
Zarra mehru-shafqating o‘ti uyonmasdir nega? (Devon 18-bet)
Agarcha Shoira vasliga zarra hojating yo‘qdur,
Netay, yaxshim, **muhabbat** yo‘lida oni yomon tutding (Devon 40-bet).
Shoira, sevmoq – saodat, dardin o‘lguncha chek,
Sevgi bilmaslar hayoti o‘tmagay insonchalik (Devon 63-bet).

Baytlardagi sinonim so‘zlar, ya’ni ishq, muhabbat va sevgi kabilar abstrakt otlar bo‘lib, baytlardagi she’riy san’atlar va ohangdorlikni hosil qilishda muhim rol o‘ynagan.

Xulosa. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, sinonimlar tilimizda so‘zlar takrorlanishining oldini olishda, nutqimizning so‘z boyligini oshirishda va mumtoz adabiyotda badiiy uslub estetikasiga rioya etishda katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. R.Sayfullayeva. B.Mengliyev va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.O‘quv qo‘llanma. T.: "Fan va texnalogiya", 2009. 120-122-bet.
2. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.Darslik.—Toshkent."Universitet"-2006. 92-93-bet.
3. Shoira Shams. “Samandar” devoni. – Urganch: “Quvonchbek-Mashhura” CHJ, 2019.
4. wikipedia. uz.